

Havas László

A római irodalom egy magyar tudós szemszögéből

A közelmúltban nagy és fontos vállalkozás valósult meg a magyar ókori kutatásban: elkészült az antik latin irodalomnak eddigi legteljesebb és ugyanakkor önálló hazai összefoglalása *Adamik Tamás: Római irodalom, I–IV, Budapest, Seneca Kiadó, 1993; 1994; 1994; 1996*, amely a római irodalmat tekinti át a kezdetektől egészen a Római Birodalom bukásáig. A vállalkozás jelentőségére mi sem mutat rá jobban, mint az a körülmény, hogy nálunk az ilyen áttekintések eddig általában vagy fordítások voltak, mint pl. a már megjelenése idején is meglehetősen érdektelen Tronszkij-féle irodalomtörténet, vagy pedig vitatható értékű tudomány népszerűsítő írások készültek a tárgyban, mint Falus Róbert munkája, akinek nemcsak értékrendje volt már a maga idején is eléggé avított, de szerzője gyakran még el sem olvasta az általa bemutatott műveket, akár csak magyar fordításban is, a hatalmas nemzetközi szakkutatásról pedig szinte tudomást sem vett. Az Akadémiai Kiadónak volt ugyan egy tervezett világirodalom története, amelyben a római irodalom bemutatására is jeles hazai kutatókat vontak be. Ám ez a kézikönyv egészében talán el sem készült, megjelenése pedig elmaradt. Ezek után mindenkinek el kell ismernie, hogy Adamik Tamás (a továbbiakban: A.T.), az ELTE klasszika-filológiai professzora nagy horderejű munka elvégzésére vállalkozott, amikor szinte több ember feladatát kitevő teljesítményt végezve el, megírta az antik latin irodalom tudományos igényű és részletes történetét, amint arról már a több mint ezer lap terjedelem is tanúskodhatik. Ennek a nagyszabású alkotásnak az értékét az sem csorbíthatja, hogy Borzsák István még az 1940-es években közzétett két témába vágó kötetet, ám ezek az írások a megjelentető sorozat lehetőségei miatt eleve korlátozott terjedelműek voltak, s mára szükségképpen még az idő is részben el kellett hogy járjon felettük, hiszen napjainkban a klasszika-filológia területén is megváltoztak a kutatások. Mindez A.T. irodalomtörténetének igazi aktualitást ad, s ha munkáját sikerült kellő szinten elvégeznie, akkor a szerző eleve elismerést, sőt dicsőítést várhat el, miként ezt valóban meg is érdemli, ahogy ez egyértelműen megmutatkozik akkor, ha alkotását görög alatt körülbeközelítően megvizsgáljuk.

A műnek a következő pozitívumai a legszembevetőbbek.

Először is nyilvánvaló a mű kiegyensúlyozottsága, ami kézikönyv esetében eleve elengedhetetlen követelmény, mert itt a szerző semmiképpen sem vállalhatja az ismeretterjesztő, vagy a monografikus jellegű írások szubjektívizmusát, hanem tárgyilagosan minden fontos tényt és szempontot mérlegelnie kell. A.T. ezt teszi, amennyiben nem korlátozza gondos számbavételét a római irodalomnak az irodalomtörténetekben is gyakran kedvezményezett arany- és ezüstkorára, hanem körültekintően foglalkozik mind a latin nyelvű irodalom kezdeteivel, mind pedig a

birodalom késői alkotásaival és életműveivel. Ennek bizonyossága, hogy az archaikus kornak mintegy harmadfélszáz lapot szentel a szerző, s a császárkorvégi irodalom tárgyalása is több, mint háromszáz lapon történik, ahogy az arany- és ezüstkorak is kb. ennyi jut. Így a latin nyelvű irodalom kibontakozását semmiképpen sem érezzük előadásában véletlenszerűnek, s a kései antik örökség is eléggé jól körvonalazódik a szemünk előtt.

Másrészt kétségtelenül megmutatkozik a munka tudományos megalapozottsága is. A bibliográfiából is kiderül, hogy a szerző számos részletkérdésnek végezte el saját maga a külön szakszerű vizsgálatát, s ahol ilyen előmunkálattal nem számolhatott, ott legalább a friss szakirodalmi ismeretekre igyekezett alapozni. Különösen szembeötlő, ahogy A.T. megpróbálja szervesen beépíteni bemutatásába a régebbi és újabb magyar kutatási eredményeket. Ebben ritka jó példát mutat, minthogy nálunk nem annyira az elődök megállapításaira szokás hivatkozni, mint inkább a külföldiek vizsgálataira, még akkor is, ha az ő eredményeik sem látszanak megalapozottabbnak, jobban kimunkáltaknak. Ezzel A.T. — nagyon helyesen — egyfajta hazai talajból származó római irodalomtörténeti hagyományt is teremtett, szigorúan kirotálva azonban mindazoknak a magyar szerzőknek az írásait, akiknek dolgozatai nem bizonyultak időtállóknak. Ez a megközelítés nem vezet azonban valamiféle provincializmushoz, mert A.T. többnyire gondosan épít azért a nemzetközi kutatásokra is, noha a hazai könyvtári lehetőségek viszonylagos korlátozottsága miatt ezt talán nem sikerült mindig naprakész módon megtennie. A szerző arra is gondot fordított, hogy saját megállapításait egyértelműen elkülönítse mások eredményeitől. E téren talán a kelletténél egy kicsit tovább is elment, mert főleg a későbbi kötetekben a nagyszámú hivatkozás már alkalmanként kissé zavarja az élvezetes olvasást.

Szerencsére ez az utóbbi mozzanat nem különösebben szúr azért szemet, mert A.T. munkájára inkább az olvasmányosság: a lendületes, jó stílus a jellemző. Ez teszi lehetővé, hogy bár a szerző alkotása tudományos igényű, mégis egy széles művelődni vágyó közönséghez is szólni tud, sőt az összefoglalás arra is alkalmas, hogy a felsőoktatásban kifejezetten tankönyvként használják, így pl. a latin szakos képzésben és a világirodalmi oktatásban egyaránt. Az ehhez szükséges jó áttekinthetőséget szolgálja mindegyik kötet világos felépítése, tagolása, elrendezése, amelynek kialakításához A.T. feltétlenül kamatoztatta kitűnő jártasságát az antik retorikában is, ahol ez a szempont is meghatározó szerepet kap. Egyáltalán az ő irodalmi megközelítésének is egyik legfontosabb, alapvető szempontja a szónoklattani irányelv, valamint ehhez kapcsolódóan a különféle stílusnemek szem előtt tartása, társítva mindezt az újabb nyelvészeti vizsgálati eljárásokkal, pl. a szemiotikával stb. Ettől persze A.T. bemutatásával nem kerül háttérbe a történetiség elve, amely — mint láthattuk — az egyes kötetek korszakolását is alapvetően meghatározza, ám a szerző ezt a rendező elvet ügyesen társítja a műfaji szempontú elrendezéssel. Ebben némiképp hasonlóan jár el, mint legutóbb M. von Albrecht, akitől azonban ő feltétlenül függetlenül alakította ki koncepcióját, mert első kötete alapszövegének megformálásakor A.T. még nem ismerhette a német szakember időközben megjelent hatalmas kétkötetes szintézisét, amelyet bibliog-

ráfíájába csak utólag vehetett fel (vö. 145. l.). Ugyanígy többi kötetének alapszövege is már azt megelőzőleg együtt kellett hogy legyen, mielőtt von Albrecht munkája megjelent volna. Természetesen elképzelhető lett volna ettől eltérő tagolás is, mint pl. az, amelyet az egyik legfrissebb kiadvány tartalmaz, amelyet az olasz kutatás műhelye adott ki *Lo spazio letterario di Roma antica* címmel (Róma, Salerno Editrice, I–V, szerk. G. Cavallo, P. Fedeli, A. Giardina) a '80/90-es évek fordulóján, s amely újszerűen főként az irodalmi szöveg megszületésére, kialakítására ill. terjedésére, recepciójára valamint aktualizálására irányítja a figyelmet. A.T. munkájából kétségkívül hiányzik az efféle úttörő feldolgozási mód, ám ugyanakkor ki kell emelnünk, hogy a magyar tudós azért következetesen utal az egyes latin szerzők munkáinak korabeli közönségfogadtatására, szövegahagyományozódására s világirodalmi hatására.

Az eddig elmondottak, amelyekhez hasonló tényeket még bőségesen tovább sorakoztathatnánk, egyértelműen igazolják: az ismerttetendő kézikönyv kiemelkedő teljesítménye a magyar ókori kutatásnak, s méltán nyerte el 1997-ben a Marót Károly-díjat. Mégis a recensens nem rejtheti el bizonyos kérdésekben különvéleményét sem, ahogy vannak a munkában bizonyos tárgyi tévedések is, amelyek előszámlálását az indokolhatja, hogy a jeles munka megérdemli az ismételt közzétételt, amikor megszabadulhat majd néhány mostani szeplőlétől.

Ami az *archaikus kort* bemutató első kötetét illeti, ebben örömmel üdvözölhetjük a római irodalom fogalmára és korszakolására vonatkozó igen világos elméleti fejtegetéseket, amelyekben a szerző helyesen tesz különbséget Róma és a Római Birodalom irodalma, valamint az időben tágabb latin irodalom kategóriája között. Fejtegetéseivel alapvetően egyetértünk, csak azzal árnyalnók, hogy az előbbi felfogás jegyében a római irodalom fogalmába valójában a birodalom területén széles körben elterjedt római eszmeiségű görög nyelvű irodalom is beletartozhatnék, amelynek tárgyalásától azonban A.T. tartózkodik, úgyhogy ő végül is az antik latin nyelvű irodalom történetét készíti el. Azt is nehéz egyértelmű határozottsággal leírni (legalábbis a 11. lapon, mert árnyaltabban fogalmaz a 29. l.), hogy Róma alapítása Kr.e. 753-ban volt, ill. hogy a latinok egy halottaikat elégető törzs volt, míg a szabinok egy temetkező. Jó érzékkel mutat rá A.T. viszont a római irodalomnak a kezdetektől érzékelhető összetett jellegére, ám ez mai ismereteink alapján már nehezen tekinthető egy tiszta erkölcsű szárazföldi paraszti társadalom és kultúra termékének. Az 1960-as évek óta fokozatosan új kép bontakozik ki Rómáról, amely már legalább a Kr.e. 2. évezred második fele óta lakott körzet volt, s kapcsolatba hozható nemcsak a helyi bronzkori Appennin-kultúrával, hanem a mykénai gyarmatosítással is. A vaskor időszakában sem csak görögök és itáliaiak találkoztak itt, hanem fellelhető volt egy föníciai emporium is, amelynek Melkart kultusza Héraklész/Hercules tiszteletével olvadt össze. Ezért az sem zárható ki, hogy e vidéken az írásbeliség is előbb bontakozott ki, mint azt a közelmúltig feltételezték. Minthogy a legrégebbi görög felirat jelenleg az itáliai Gabiiból ismert, ezért lehet, hogy a görög írás valójában itt alakult ki a föníciaiakkal való érintkezés során, s ez az írás Rómában is hamar ismertté válhatott, mert a hagyomány nem véletlenül tarthatta: Romulus és Remus Gabiiben tanulta meg az írást

és az olvasást (vö. Plutarchos, Romulus, 6). A római irodalom alapjául szolgáló színes civilizáció tehát akár még összetettebb és korábbi is lehet, mint ahogy azt A.T., egyébként a lényeget helyesen felismerve, gondolja.

Néha A.T. túl kategorikus megfogalmazása okoz számunkra gondot. Pl. amikor ekképp szövegez: «A humanista kor nagy érdeme, hogy ... jó kiadásokban közreadta az antik irodalom alkotásait előbb kódexformában ...». Mint ismeretes az ún. *Itali*, tehát az itáliai humanista kéziratok elég sok nehézséget okoznak a szövegahagyományban és a -kritikában, úgyhogy e kéziratokat gyakran értékelik *deteriores*-nak, s ez a gyengébb minőség — legalábbis egy részükre — áll is, noha az újabb kutatásoknak valóban sikerült azt is kimutatniuk, hogy *recentiores non sunt deteriores*, vagyis, hogy az újabb kódexek *nem feltétlenül* rosszabbak is, ami azonban nem zárja ki, hogy megannyi humanista manuscriptumnak igen csekély az értéke.

Az első kötet talán a folytatással sincs mindig teljesen összhangban. Az előbbiben A.T. 9. korszakként «A latin nyelvű keresztény irodalom virágkora, a pogány restauráció irodalma» periódusról beszél, ami a záró kötetben ugyanígy nem található meg. Nyilván a szerző látásmódja időközben pontosult, mert rájött, hogy a latin nyelvű keresztény irodalom későbbi virágkoráról is beszélhetünk, igaz, nem a római irodalmon belül.

Kissé hiányosnak érzem a bevezető elméleti fejezet „Bibliográfia”-ját, ahol nem szerepel 1972-esnél frissebb munka, noha a későbbiekben a szerző utal az 1982-es *Cambridge History of Classical Literature*-ra (II: Latin Literature, kiad. E.J. Kenney – W.V. Clausen), s fentebb már felhívtuk a figyelmet a *Lo spazio...* hiányára is, de jól lehetett volna kamatoztatni G.F. Gianotti egyik írását is (Per una storia delle storie della letteratura latina, I–II, Aufidus, 1988, 47–81; 1989, 75–103).

Időnként persze a szerkesztői aprómunka elmaradását kell sajnálnunk. Ezzel magyarázhatunk ugyanis bizonyos következtetlenségeket. Egymás mellett szerepel pl. görög szerzők hol latinos, hol görögös névformája, vö. 29. l.: Diodorus Siculus, de ugyanakkor: Halikarnassosi Dionysios áll közvetlenül mellette.

Máskor anakronizmusra, pontatlan adatra vagy éppen sajtóhibára gyanakodhatunk. Servius Tullius korában valóban beszélhetünk már „olajfaültetvényekről”? Az olajfa ismerete ezt ugyanis nem feltétlenül jelenti. Tudtommal nem mintegy 1000 (42. l.) etruszk felirat maradt ránk, hanem az etruszk nyelvemlékek száma kb. 9–10000 között mozog. Itt feltehetőleg egy 0 lemaradt. A 67. lapon hibás az *archaïques* írásmódja, s feltehetőleg számítógépes leírásból eredhet. A gall támadás időpontja a 71. lapon „Kr.e. 390 körül”, de a 74-en „Kr.e. 390-ben”. A *paterfamilias*-t nem kellene inkább két szóban írni (77. l.), noha persze az előbbi írásmód is ismert? Pontatlan az a megfogalmazás, hogy «az egyik consul 367-től plebejusokból választhatták» (83. l.), mert kötelező volt, hogy az egyik consul plebeius legyen, csak a másik lehetett patricius is, bár ez már nem volt előírás. Kissé értetlenül állok szemben a szerző ezen megfogalmazásával: «a város egészséges vízzel való ellátása háborús időben pozitívan befolyásolhatta Róma polgárainak öntudatát» (86. l.). Sejtjük, hogy ez mit kívánna jelenteni, de ezt árnyaltabban kellene megfogalmazni, annál is inkább, mert a köztársaság ezen időszakában Ró-

mát sohasem ostromolták, és ennek veszélye is csak egyszer merült fel. Appius Claudius kapcsán A.T. helyesen hivatkozik Ferenczy E. nemzetközi elismertségű munkásságára, idézve több jeles tanulmányát, ám hiányzik összefoglaló munkája, amelyet egyesek ugyancsak megbecsüléssel fogadtak (From the Patrician State to the Patricio-Plebeian State, Bp., 1976, vö. J.-C. Richard, Gnomon, 51, 1979, 401–403). A Kr.e. 3/2. sz.-ban még *Illyricum*-ról és nem Illyriáról beszélnek a latin források (96. l.). Ugyanitt hibás ez a megfogalmazás: „III. Antiochos pergamoni király”, mert III. vagy Nagy Antiochos a Seleukida Birodalom uralkodója volt, s Pergamonban ekkor már az Attalidák voltak hatalmon. Menandrosszal kapcsolatban inkább *csaknem* egész darabok fennmaradásáról beszélnek (101. l.). Latinoosan inkább *Bacchanalia*-t írnek a kis kezdőbetű helyett (120. l.).

A.T. könyvének egyik nagy erénye a sok, jól megválasztott szövegillusztráció. Szakkönyvről lévén szó, természetes, hogy ezek a részletek latinul kerülnek idézésre, mivel azonban a könyv szélesebb közönségnek is szól, ezért a szerző fordításban is megadja a textusokat. Ám ez nem is olyan könnyű feladat, mert sok szöveghely még sohasem jelent meg magyarul. Ezért számos alkalommal A.T.-nak saját tolmácsolásban kell reprodukálnia megannyi részletet, gyakran nehéz ritmikájú költői szövegeket. A kiváló tudós többnyire ezt a feladatát is bravúrral oldja meg, még ha tolla itt-ott talán meg is bicsaklott (vö. pl. 142. l.).

Néha viszont a közelmúlt történeti terminológiája látszik némiképpen kísértetni a megszövegezésben, pl. midőn ezt látjuk: «a nagy szónokok a római uralkodó osztály, az arisztokrácia tagjai közül kerültek ki» (147. l.). Már az újabb marxista történeti kutatás is évtizedek óta hangsúlyozta, hogy az antik Róma társadalma egyáltalán nem volt modern értelemben vett osztálytársadalom, az azonban valóban igaz, hogy a legkiválóbb római szónokok a «senatori rendből» kerültek ki, amely viszont alapvetően jogi kategória volt, nem pedig társadalmi, ahogy A.T. megfogalmazása sugallni látszik. Ugyanebből a közegből került ki a legtöbb római történetíró is, akik azonban először azért fordulhattak a görög nyelvhez, mert ez volt akkor «a történetírás nyelve», hiszen így írtak ekkor történelmet Babylónban és Egyiptomban is, nemcsak Rómában (más magyarázatot ad erről A.T., vö. 147. l.). Ma már az idősebb Cato korával kapcsolatban sem vág igazán egybe az ókortörténeti kutatásokkal ez a mondat: «Az olcsó szicíliai, afrikai és hispaniai gabona elárasztotta Itáliát, ezzel az itáliai gabonatermelés háttérbe szorult, ami az itáliai mezőgazdasági termelés szerkezetének az átalakításához vezetett» (156. l.). Ettől egymástól függetlenül nagy mértékben eltérő eredményre vezettek Szergejenko, Kuziscsin, White, Dohr és mások kutatásai, bebizonyítva, hogy a tengerentúli gabona csak néhány tengerparti nagyvárosba meg a hadsereghez jutott el, s az Appennin-félsziget belsejének mezőgazdasági termelését szinte érintetlenül hagyta. A túlhaladott álláspontot talán az is magyarázhatja, hogy itt a bibliográfiában nem találjuk a magyar ókortudás e tárgyban legátfogóbb munkáját, Maróti E. könyvét (vö. Az itáliai mezőgazdasági árutermelés kibontakozása, Bp., 1981). Igazi «nagybirtok»-ról ekkor Itáliában (vö. 158. l.) alig beszélhetünk, amit a *latifundium* szó hiánya is ékesen bizonyít a korabeli latin nyelvben. Az A.T.-tól e vonatkozásban felvázolt kép majd talán századok múlva lesz valóságos.

Kétségtől jól megrajzolt portrét ad Terentiusról A.T. Helyesen utal Maróti E. *Terentiana* tanulmányára is, ám épp ennek kapcsán hiányolom Trencsényi-Waldapfel I. *Adelphoe*-dolgozatának említetlenül hagyását (AntTan., 4, 1957, 1–28), hiszen a tudományos vita épp ekörül bontakozott ki. Igaz, közös tanárunk e dolgozatának eredményeit a *Phormio* bevezetőjébe is bevette, ám a részletesebb dokumentáció az előbbi írásban található, akárhogy értékeljük is azt. Mindenesetre e munka francia nyelvű változatát (AAHung., 5, 1957, 129–167) azért ma is meg szokta említeni a külföldi szakirodalom. Mostanság ugyan — helyesen — a kutatás inkább a műalkotások szerkezeti, gondolati, általában véve: esztétikai elemzésére fordít nagyobb gondot, ám azért az sem érdektelen, hogy egy alkotás milyen történeti-politikai feltételek között született meg, mert ez is ad egyfajta fogódzót. A maga idején persze ennek a szempontnak a túlhajszolása szerencsétlen dolog volt, miként azt Trencsényi-Waldapfel többször megtette, de vizsgálatainak bizonyos hozadéka azért ma sem tévesztendő szem elől.

Számomra esetenként zavarólag hat néhány római-latin terminus technicus magyaros írásmódja, mint pl. kolónia, szenátor, szenátusi arisztokrácia, diktátor stb. Ez időnként már-már más jelentést látszik sugallni, mint az eredeti kifejezés, hiszen a szó ilyen alakban való felbukkanásakor egy tájékozatlanabb olvasó nem biztos, hogy önkormányzati jogállású antik városra gondol, mert inkább a modern történelem kolonizálása irányában fog asszociálni. Ezért ilyen és hasonló esetekben megőrizném az eredeti írásmódot: *colonia*, *senator*, *senatus*, *dictator* stb.

A munka szép kiállítású közrebocsátásáról gondoskodó Seneca Kiadó részéről az is helyes eljárás volt, hogy mind a négy kötethez jól használható névmutatót csatolt, amely eleget tesz mind a kézikönyvvel szemben támasztható igénynek, mind a tankönyvként való alkalmazást megkönnyíti.

A második kötet a *klasszikus vagy pogány római próza* (Cicero, Sallustius, Caesar, Livius) és *költészet* (Lucretius, Catullus, Vergilius, Horatius, Ovidius, elegikusok) *aranykorával* foglalkozva, nagyobb lehetőséget biztosít A.T.-nak arra, hogy ne szinte kizárólag az irodalmi élet bemutatására összpontosítsa figyelmét, hanem, hogy gondosan és finom esztétikailag érzékkel feltárja, vagy a korábbi kutatások figyelembe vételével rekonstruálja a világirodalom több jeles alkotásának művészi szerkezetét, felépítését, ill. filozófiai, eszmei háttérét, ill. ezzel egybefonódó irodalmi szövetét. A szerző pontosan tudja, hogy az antik alkotások a művészi és a meggyőző hatás érdekében tudatosan alkalmazzák a számszerű kombinációkat szem előtt tartó szerkezeti elrendezéseket, alapoznak bizonyos asztrológiai megfontolásokra és elképzelésekre, miként arra igen eredeti módon főként Bollók János kutatásai hívták fel nálunk a figyelmet. A.T. filozófiai vonatkozásokat boncolgató fejtegetései is többnyire tartalmasok, még ha a terjedelmi korlátozottság számára nem teszi is lehetővé olyan mélységek elérését, mint ahogy azt — mondjuk — A. Michel, C. Lévy vagy pl. J. Leonhardt vizsgálódásai kapcsán megfigyelhettük.

Mindazonáltal a munka e talán legszínvonalasabb részében is akadnak vitatható pontok. «70-ben Spartacus rabszolga felkelése keltett rémületet» (12. l.) — írja A.T., ami azért meglepő, mert ez az esemény Kr.e. 73–71-ben söpört végig Itá-

lián, s 70 már Pompeius és Crassus stabilizációt eredményező consulatusának éve volt. Cicero számára a szólásszabadság még a *res publica libera*-val járt együtt, a *res publica* számára nem jelentette kizárólag a köztársaságot, hanem általában: „az államot” (14. l.; így a 45. l.-on sem «köztársaságot», hanem «államot» fordítanék). Cicero *Verrina*-inak közzétételét sem pusztán a hatalmas összegyűjtött anyag motiválta, hanem «e pamfletek» publikálásának megvoltak az elég jól megragadható politikai indítékai is. A Grilli és mások eredményei megkérdőjelezték azt az elképzelést, hogy a *De legibus* nagyjából a *De re publica*-val lenne egyidős, vagyis 52-ből való lenne (így pl. in: Cicero öröksége, 61–70, de már korábban is PdP, 145, 1990, 178 skk. – további bibliográfiával). Mondhatunk magyarul Iulia nemzetséget (37. l.)? A *gens Iulia*-t én magyarul Iulius nemzetségnek vagy a Iuliusok nemzetségének fordítanám. E helyett a megfogalmazás helyett «63-ban az idős Lutatius Catulus nagy bánatára *pontifex maximus*-szá választották» (38. l.) konkrétan ezt írnám: „63-ban legyőzte L. C.-t a p.m. választáson”, ami világosan mutatja Caesar ekkori népszerűségét. A 40. lapon ezt olvashatjuk: «46 tavaszán megverte Cato seregét Thapsosnál ... s Caesar egyeduralgódóvá vált». Cato valójában az uticai *praesidium* parancsnoka volt, Thapsosnál Caesar ténylegesen Caecilius Metellus Scipio felett aratott döntő győzelmet, s ezt követően nem jogi értelemben lett egyeduralgódó, legfeljebb ilyen helyzetet élvezett. A nem sokkal Kr.e. 55 után elhunyt Catullus életében beszélhetünk «diktátor Caesarról» (95. l.) még akár átvitt értelemben is? Franciául nem *Catull*, hanem *Catulle* (105. l.). Ha Aristotelésre gondolunk, vajon eléggé megalapozottnak tűnhetik ez a megállapítás: «Varro az ókor legnagyobb polihisztor» (109.l.)? Esetleg Rómáé, amennyiben mégis ragaszkodnánk a felsőfokhoz. A Varro-kiadások közül számomra hiányzik J.P. Cèbe 1972-től folyamatosan megjelenő korszakos munkája: *Varron, Satires Menippées*. (121. l.). Társadalomtörténetileg nehéz értelmezni Sallustius ezen szociális meghatározását: «Családja nem volt senatori rendű», ami annyit jelent, hogy vagy a lovagrendhez, vagy a *plebs*-hez tartozott. Épp ezért meglepő a folytatás: «sőt az is elképzelhető, hogy gazdag plebejus réteghez tartozott» (133. l.). Ez magától értetődő. Itt többet mondott volna a *homo novus* definíció (bár vö. 137. l., ami viszont e vonatkozásban kevés), összekapcsolva a Ciceróval történő párhuzamba állítással. Egy ilyen jellegű vizsgálathoz kitűnő alap lehetett volna az irodalomtörténésznek is számottevő T.P. Wiseman könyve: *New Men in the Roman Senate 139 B.C. – 14 A.D.* (no. 372). Sallustiuszal kapcsolatban egyébként talán a korábbi magyar kutatásból többet is fel lehetett volna használni (vö. Hahn I., Havas L.), de a külföldiből is nélkülözöm pl. La Penna írásait. A későbbi Augustus apja gyermeke megszületésekor már nem volt lovagrendi (149. l.), mert 67-ben quaestor volt, 63-ban aedilis, s így tagja kellett lennie a senatusnak. Octavianus «27-ben lemondott diktátori hatalmáról» — írja A.T. (149. l.), ami félreérthető, mert ő — Caesarral ellentétben — valójában sohasem volt *dictator*. Kisé pontatlannak látszik az a megfogalmazás is, hogy Augustus «látszólag visszaállította a köztársasági rendet... a rabszolgatartó (hatalmát) rabszolgái felett» (150. l.), itt egyfelől az államhatalomról van igazából szó, másfelől azért a rabszolga-tulajdon elég stabilnak mutatkozott, néhány, inkább kivételes esetet leszámítva. Ver-

gilius sírverse nem az *Eklogákra*, a *Bucolicára* és az *Aeneisre* utal (161. l.), hanem a *Bucolica* helyére a *Georgica* irandó. Nikandros munkájának görög címe: *Georgika* (172. l.). Az Anténór névforma helyett Anténór a helyesebb átírás (175. l.), ugyanígy a *metriotes* helyett a *metriotés* (197. l.). Magam a Hor., *carm.*, 3,30 *deducere*-jében összeegyeztethetőnek tartom a *triumphus*-ra és a *colonia*-alapításra történő utalást, úgy, ahogy ezt Takács László vetette fel nagyon helyesen egy szegedi előadásában. A név helyesen Korchmáros és nem Korcsmáros (235. l.). A Fabiusok családja helyett pontosabb: nemzetsége (254. l.). Egy javasolt kiegészítés: 1986-ban Livius 11. kv.-éből is előkerült töredék (284–5. l.).

Az egész mű egyik legfőbb erénye lendületes, élvezetes nyelvi megformáltsága; úgy is lehetne mondani: a szerzőnek jó a stílusa. Épp ezért kár, hogy időnként kissé enged A.T. a köznyelviségnek, ami főként a *mesél*, *elmesél* ige, valamint a *komoly* melléknév állandó és nem mindig igazán megalapozott használatában mutatkozik meg.

Ugyancsak jeles munka az irodalomtörténet harmadik kötete, amely az *ezüstkorb*ban tárja elénk a római irodalom képét. Ennek a résznek az az egyik legfőbb érdeme, hogy nem igyekszik úgy beállítani e korszakot, mintha e periódus művészi termése valóban legalább egy jelentékeny fokkal alatta maradna az megelőző periódusnak. A.T. meggyőzően emeli ki a császárkor első századának irodalmi komplexitását, színességét, azt, hogy mennyire bővelkedett a nagy és széles, mély világirodalmi hatást mutató alkotásokban, életművekben, olyan csúcsteljesítményeket is produkálva, mint amilyen főként Tacitusé. Ennélfogva az ezüst minősítés az aranyhoz képest elsősorban nem annyira értékkülönbséget fejez ki, mint inkább a stíluseszményben, a megformálás módjában és a gondolatiségben megmutatkozó eltéréseket.

Néhány problematikus mozzanata persze ennek a résznek is van, pl. itt is akadnak elírások, mint az, hogy O. Ribbeck, «A római költészet története» I. termézetesen nem 1981-ben jelent meg, hanem 1891-ben (9. l.). Számomra kissé modernizáló úgy beszélni Petroniusról, Martialisról és Iuvenalisról, mint «e korszak realistáiról» (11. l.), vagy ha már így teszünk, akkor ezt igyekezni kellene valóban megragadhatóvá tenni az olvasó számára ott, ahol ezt először szóba hozzuk. A 14. l.-on a „magánlevél” kitélt tollhibának vélem az „irodalmi vagy a fiktív levél” helyett. Augustus időszaka kapcsán néha nem ártott volna egyértelműen tisztázni, hogy mikor van szó Kr.e.-ről és mikor Kr.u.-ról (vö. pl. 48. l.). Iuliáról, «Augustus és Scribonia lányá»-ról azt írja A.T., hogy 37-ben eljegyezték M. Antonius fiával, Antyllusszal (48. l.). Tudtommal viszont Octavianus lányát Kr.e. 36-ban jegyezték el M. Antonius Antyllusszal (a névformáról l. Plut., *Ant.*, 71). Nyilvánvaló szedési hiba a *menmdacio*, ahova indokolatlanul került be a második *m* (52. l.). A Velleius Paterculus kiadások közül hiányolom Hellegouarc’h kiváló munkáját (I–II, 1982), melynél ma aligha van jobb. Phaedrusszal kapcsolatban fel lehetett volna tüntetni M. Nøjgaard munkáját (1967), ill. P. Grimal idevágó egyik dolgozatát is (67. l.). Háportoni Forró Pál Curtius Rufus-fordításakor talán utalni lehetett volna az 1988-as faksimile kiadásra, ill. egy tágabb, elméleti horizontba helyezve a kérdést, Kecskeméti G. és mások munkájára: Római szerzők 17. száza-

di magyar fordításai (1993). Számomra nem egészen világos, hogy «*Augustus korának tudományos irodalma*» mint fejezet, miért épp ebben a kötetben kapott helyet, mert kronológiailag az előző kötetbe kívánczolt volna (81. sk.). Nehezen tudom értelmezni ezt a kitélt is: «a Kr.u. 1–2. századból alig maradt fent valami a ... gazdag orvostudományi szakirodalomból» (84. l.). Galénos munkássága alapvetően a Kr.u. 2. sz.-ra esik, s igen sok alkotása maradt ránk. Így elírásra gyanakszom: A.T. a *latin nyelvű* orvosi irodalomra gondolhatott. E részben meg kellett volna említeni Kádár Z. és Szabó Árpád munkáját, amely az antik természettudománnyal foglalkozik (1984). Meg kell jegyezni, hogy máig sokan vitatják: a filozófus Seneca apja valóban foglalkozott-e történetírással (113. l.). Az *idéologie impériale* esetében a jelző végéről lemaradt az -e (150. l.) Petroniusszal kapcsolatban elég jelentősnek érzem P. Grimal munkáit ahhoz, hogy mind idevágó könyvét (1977), mind valamelyik tanulmányát szerepeltettem volna. Manapság nem annyira Suidas lexikont szokás írni, mint inkább Suda-t, (így találjuk egyébként már A.T. IV. kötetében is – 20. l.), bár l. újabban: A. Ruiz de Elvira, Suidas, y no «la Suda», Myrtia, 12, 1977, 5–8, aki a régebbi forma mellett tör lándzsát. Pontosan utal A.T. a iuvenalisi esetleges *nona aetas* körüli vitára, bár magam azon a véleményen vagyok, hogy e vonatkozásban a szakkutatás még nem mondta ki a végleges döntést, ahogy a problémához újabban is volt hozzászólás, vö. Hoffmann Zs., in: *Studia varia*, Szeged, 1998, 73–75, akinek fölvetése azonban még további bizonyítékokat igényelne. Az ifj. Plinius kapcsán talán szerencsés lett volna egy pontosabb utalás a *poetae novelli*-re (220. ill. 224. l.). A 231. l.-on elírás az E. Lefèvre, mert a névmutatóban már helyesen Lefèvre áll. Szubjektíve kész vagyok elfogadni A.T.-nak ezt a fejezetcímét: *A római történetírás csúcsa: Tacitus* (233. l.), ám a modern történelemkutatás elveinek valójában Tacitus ugyanúgy nem felel meg, mint Livius, s ezzel párhuzamosan mindketten a történeti széppróza két különböző válfaját képviselik, éspedig a maguk nemében a legmagasabb fokon. Ezért kettejük közt dönteni főként esztétikai értékkategóriák dolga, amelyek jelentősége koronként változik. Mindehhez még hozzáveszem A.T. egy másik fejezetcímét is: *A pogány történetírás csúcsa: Ammianus Marcellinus...* (IV. 165. l.), s akkor egy kissé úgy kell látnom: az irodalomtörténész historiográfiai vonatkozásban túl bőkezűen ill. szubjektíven bánt a «csúcsok»-kal. S ami a történetírást illeti, e vonatkozásban szerzőnk a kelleténél talán jobban megbízik T.J. Luce szemléletében, mint e téren egyáltalán nem elhanyagolható hazai hagyományainkban, noha itt esetleg megtéveszt első benyomásom.

M. Manilius tanítókölteményének magyarra való áttüzetéséből egy hiányzó magyar fordítás ígéretes körvonalai sejlenek fel, bár időnként azért bizonyos költői finomságok elmaradnak, így az alliterációk egy kissé elvesztik jelentőségüket, vö. *caelum curru, propria... pellimus, vagy coniungere caelo... descendit deus*, amiből a magyar szövegezés elég keveset tud visszaadni, még ha egyébként sorai könnyedén és elegánsan gördülnek is (vö. 23–24. l.). Velleius Paterculus *vox publica*-jának «a köz szócsövé»-vel történő visszaadását ugyancsak nem a legszerencsésebb megoldásnak vélem (51. l., vö. 52. l. is). A latin mű Housman-féle kiadásával kapcsolatban érdemes lett volna azért feltüntetni, hogy ez valójában egy

újrakiadás; a következetesség kedvéért a literary-t nagy kezdőbetűvel írnám, ha utána History van, s jelzem, hogy időközben Alföldy G. munkája magyarul is immár hozzáférhetővé vált (mindez: 26. l.).

Főleg történeti vonatkozásban fordulnak elő vitatható szövegezesek. Így az idősebb Senecáról írva, a szerző szinte azt látszik sugallni, hogy a lovagrendiség alapja a tehetős anyagi helyzet volt (27. l.), holott C. Nicolet nagy munkája óta tudjuk, hogy e vonatkozásban legalább ennyit nyomott a latban a származás, az erkölcsiség ill. az ellátott feladatkör. Kissé anakronisztikusnak tűnik fel számomra Valerius Maximusról, hogy «a forradalmi mozgalmak», „hőseit ... igencsak elmarasztalja” (34. l.), hiszen a latin nyelvnek még szava sem volt a modern «forradalom» fogalmára, még akkor sem, ha a *res novae*-t ma többnyire így is szoktuk fordítani.

Az értelmezésben is lehet időnként vitatkozni. A *colores*-nak valóban van «stílusárnyalatok» jelentése, de az id. Senecánál a hivatkozott részben vajon nem inkább azzal az értelemmel kellene-e operálnunk, hogy a védelem az érveléssel a tényeket kedvező színben tudja feltüntetni (a *controversiae*-n kívül vö. pl. Quint., 4,2,88; 12,8,6; Iuv., 6,280) (31. l.)?

Az utolsó kötet a *késő császárkor irodalmával* foglalkozik, s már címével is szemmel láthatólag érzékeltetni kívánja, hogy e periódus irodalmi termését semmiképpen sem tekinti pusztán a hanyatlás gyümölcseinek, ami — a magam véleménye szerint is — a legjobb megközelítés, mert az *imperium Romanum* politikai és ezzel karöltve sok tekintetben megmutatkozó katonai és gazdasági hanyatlása, elerőtlenedése nem feltétlenül hozza magával a művészetek és a gondolkodás elsorvadását, sterilizálódást, vagyis életképtelenségét és terméketlenné válását, hanem fokozatosan kialakul egy olyan antik keresztény kultúra, amely a maga vitalitásával az európai civilizáció alapja lesz: nemcsak részben új szellemiséget tesz meg, hanem képes friss műfajokat és műformákat kibontakoztatni, amelyek majd messze túlmutatnak a Római Birodalmon. Mindez A.T. könyvében kimondva-kimondatlanul benne van. A szerző igyekszik megannyi jelenségnek kellő figyelmet és elemzést szentelni, mégis e korszak valódi gazdagsága sem teszi lehetővé minden fontos személy, munka és folyamat részletes bemutatását a szerző számára, úgyhogy legjobb igyekezete ellenére is maradnak írásában nem egyértelműen tisztázott részletek.

Így pl. számomra nem megnyugtatóan megindokolt: miért teszi A.T. a késő császárkori irodalom kezdetét Traianus halála utánra és Hadrianus trónra lépésének idejére. Igaz, a birodalmi expanzió ekkorra nagyjából véget ér, fokozatosan megindul a császári kormányzat átalakulása is, s hamarosan súlyos veszélyek jelentkeznek a határokon: hatalmas fegyveres néptömegek formájában, ám ugyanakkor a római művészet és szellem világa az erősödő kereszténység ellenére megőrzi lényegét és ősi arculatát, ami különösen az ún. Severus-reneszánszban mutatkozik meg eléggé látványosan. Mindezt az is jól kifejezheti, hogy az ezüstkor legjelesebbje, Tacitus — úgy látszik — még Hadrianus uralkodásának első éveit is megéri, ekkor fejezve be az *Annales*-t, s ugyanakkor ezen hadrianusi vagy post-hadrianusi időszak több fontos alkotója még az előző periódusban formálódik valóban teremtő személyiséggé, ahogy pl. Florus vagy Plutarchos is (nem ragasz-

kodva pusztán a görög nyelvűséghez). A magam részéről ezért indokoltabbnak érezném a késői korszak kezdetét Kr.u. 235-re tenni, amikor véget ér a Severus-dinasztia katonai rendszere s kezdetét veszi az a katonai anarchia, amely azután a dominatusba torkollik. Ettől kezdve őrlődnek a dolgok vasmalomban, de minden tekintetben látványos eredményeket produkálva, igazi kulturális megújulást alapozva meg.

A bemutatásban persze itt is vannak azért szépséghibák. O. Ribbeck lefordított munkájának már említett első kötete itt 1881-re van datálva, tíz évvel a valódi megjelenés előttre. Pontatlan az Antoninusok kora (13. l.) megjelölés is, mert ebbe Nerva és Traianus is beletartoznak, nem pedig Hadrianusszal kezdődik, akinek Rómába vezető útja mintegy egy évig váratott magára, holott A.T. szövegezése mást sugall.

Hadrianus és Florus jó kapcsolata nem feltétlenül Rómában kellett hogy kialakuljon (26. l.), hiszen a császár kétszer járt Tarracóban, ahol a költő–történetíró *grammaticusként* tanított. A Florus-kutatás valójában két *codex Heidelbergensis*-szel dolgozik, s ebből igazából az N (= *olim Nazarianus*) a fontos, amely a legtöbb c-kézirathoz hasonlóan négykönyves beosztást ad (27. l.), ami a H-ra is érvényes, de A.T.-nál a két kódex egybeemosódni látszik.

A bibliográfia Gellius mértékadó kiadásaként P.K. Marchallét tartja számon (I–II, 1968), holott az *editio Oxoniensis* kiadója Marshall (1990²). A hiba abból adódhatott, hogy az Association G. Budé-nél R. Marache tette közzé a szöveget (1967–), s a két személy neve valahogy összekeveredhetett (62. l.). Apuleius regénye kapcsán magam hangsúlyoztam volna a beavatási regény értelmezésének lehetőségét, s azt, hogy az *Asinus aureus* talán Széth isten rőt színére utal. Magam a *Peri Hermenias* cím helyett a *Peri herméneias*-t használnám (75. l.). Bár az ókoriak valóban általában fennhangon olvastak, de a magában való olvasás nem Szent Ágostonnal kezdődött, mert már Horatius is utal rá (76. l.). A Kr.u. 212-es *Constitutio Antoniniana* helyett elírás a *C. Antoniana* (82. l.). Tertullianus munkájának címét inkább *Apologeticus* formában hoznám, mint *Apologeticum*-ként (83. skk.), mely utóbbi inkább a század eleji kiadványokban szerepel (R. Heinze, E. Löfstedt, Révay J. – 101. l.). A 100. l.-on *ad veram religionem reformavit*-ot kell olvasni az *ad verem* helyett. Commodianusszal kapcsolatban ellentmondás van a szövegezésben. Az egyik helyen ez olvasható: „a *Carmen apologeticum*nak csak egy (kézirata van)” (113. l.); a másikon: „a *Carmen apologeticum* egyik kódexének *subscriptiója* (112. l.) — nyilvánvalóan az előbbi adat a pontos. A 119–120. l.-on hiányolom Poinssotte munkásságának a megemlézését a Commodianus-kutatók kapcsán, aki viszont szerencsére nem feledkezik el Révay eredményeiről.

Szerintem szerencsésebben kellett volna megfogalmazni a VI. fejezetet: «A dominatus kora: Nagy Konstantin és Lactantius» (121. l.). Itt elsikkad, hogy a *dominatus* valójában Diocletianus alatt jön létre, ahogy azt a főszövegben egyértelműen ki is fejt a szerző, s ezen időszak keresztényüldözésének hatása az irodalomra így vagy úgy, de szintén kimutatható, természetesen főként időbeli késéssel. Egyébként is, a *dominatus* korai szakaszának keresztény szellemiségét főként Eusebios hatása határozta meg, akinek különféle, időben változó latin recepciója

árnyaltabb bemutatást igényelne. A történeti áttekintésben ezt találjuk: «új Caesar»-nak «választott»-ák «Nyugatra ... Severust» (122. l.), Galerius viszont — tudtommal — Severus (Flavius Valerius)t Augustusszá tette, nem Caesarrá, s Hispaniát adta neki, amiért az lemondott Galliáról és Britanniáról. Ugyanakkor kissé stílustalannak érzem Lactantiusról, hogy «az üldözés»-t «épp bórral úszta meg» (125. l.), talán inkább: «épségben vészelt át» — mondanám én.

Túl sarkosnak találok A.T. ezt a megállapítását: „Igazi értéket ... csak a keresztény irodalom tudott létrehozni a 3. században” (150. l.). Ez még talán a latin nyelvű irodalomra sem teljesen igaz, hiszen pl. sokan a *Pervigilium Veneris*-t erre az időre datálják, vö. *Lo spazio...*, V, 492 (további irodalommal – bár a 2. és 4. sz.-i keltezés sem kizárt), a Római Birodalom civilizációjába szervesen beletartozó görög nyelvű kultúrára azonban semmiképpen sem érvényes, gondoljunk pl. Plótinus korszakos jelentőségű filozófiai munkásságára, amely jól bizonyíthatja, hogy az antik «pogány» szellemiség még mennyire nem merült ki ekkorra teljesen. Ugyanakkor egyes keresztény szellemiségű szerzők is kaphattak volna behatóbb tárgyalást, mint pl. Marius Victorinus, akinek nemcsak grammatikai, retorikai tevékenysége korszakos, hanem a filozófiai is, amelynek keresztény eszmeiségéhez utaltam volna az Arius elleni mű igazi tárgyára is, ahogy azt a *De Trinitate contra Arium* cím pontosan jelzi (A.T. csak *Adversus Arium*-ról beszél – 154. l.).

Nagyon szerencsés viszont, ahogy A.T. — nálunk szinte egyedülálló módon — a történeti *epitomét* mint önálló irodalmi műfajt kezeli (én inkább műformáról beszelnék!), s ennek megfelelően részletes elemzésnek veti alá, nagyon sok fontos összefüggésre mutatva rá. Túl konzervatívnak találok viszont a *Historia Augusta*-val kapcsolatos álláspontot, amely még mindig «szerzőkről» beszél (161. l.), holott mára már szinte általánosan elfogadott, hogy itt egy tudatos, feltehetőleg 4. sz.-i pogány szellemiségű, bár elég toleráns hamisítványról van szó, amely persze ettől még természetesen élt korábbi, hiteles adatokat tartalmazó forrásokkal. Ez az átgondolt falszifikáció mindenképpen egy igen erőteljes alkotó személyiséget sejtet az ügyesen alkalmazott maszkok mögött. Jól hangsúlyozza Censorinus jelentőségét A.T., ám számomra hiányzik az utalás a Hultsch-féle kiadást mára felváltó K. Sallmann-féle *editio*-ra (Teubner, Leipzig, 1983) és ennek kommentárral és német fordítással ellátott változatára (uo., 1989), valamint ugyanezen német tudós következő jeles tanulmányára: Censorinus' „De die natali”. Zwischen Rhetorik und Wissenschaft, Herm., 111, 1983, 233–248. Ammianus Marcellinusnak valóban a teljes neve fennmaradt, mint A.T. mondja (165. l.), mert akkor ő már pogány volta ellenére nem használta a *tria nomina*-t? Bár sokan valóban Casaubonus 1603-as kiadását tüntetik fel a *Historia Augusta* cím megalkotójaként (179. l.), mégis ez az elnevezés megvan már F. Syllburg 1588-as *editio*-jában.

Nem véletlenül tette idézőjelbe A.T., hogy Nagy Konstantin alatt «a kereszténység „államvallássá” lett» (187. l.), hiszen valójában Theodosius 380. február 27-i *edictum*-a nyilvánítja a katolikus hitvallást az állam egyedüli vallásává, már előzőleg visszavonva a tolerancia-rendeletet (Mediolanum, 379. aug. 3.).

Ezt a kötetet is beárnyékolják bizonyos következetlenségek, amelyek a szerkesztés néha jelentkező fogyatékoságára utalhatnak. Így a 220. l.-on Trier szere-

pel, ám a 236. l.-on már Trevirit olvashatunk. Talán nem minden olvasó van tisztában azzal, hogy a két megnevezés valójában ugyanarra a városra utal. Vagy egy másik pontatlanság: J.P. Cállu helyett igazából J.-P. Callu formának kellene szerepelnie. A munka egyik leghatásosabban megírt portréjának tartom Jeromos (Hieronymus) bemutatását, de épp ezért kár a bibliográfiában a téves szedés: *exégese* az *exégese* helyett (253. l.). Feltűnő viszont az a hiány, hogy Szent Ágostonnál elmarad a J. Divjak által felfedezett és kiadott levelek megemlézése, s a Mainzban megtalált ágostoni beszédek sem szerepelnek (vö. Augustin d'Hippone: *Vingt-six sermons au peuple d'Afrique* ..., éd. par F. Dolbeau, Paris, 1996, ám az egyes közlemények külön-külön már jóval korábban megjelentek), amelyek a klasszika-filológia egyik legnagyobb szennyeződése voltak századunkban.

Végül: nem egészen érzem szerencsésnek a zárófejezet címét: *A római irodalom utolsó korszaka: a felbomlás* (299. l.). Igazából ekkor csak a Nyugatrómai Birodalom bomlik fel, maga az irodalom és irodalmi élet nem, hiszen e téren van egyfajta kontinuitás, még ha régióként nem is azonos mértékben és jelleggel. Ugyanitt szó van az osztrogótok Radagarius vezetésével történő 415-ös itáliai benyomulásáról (299. l.), ami Radagaisus 405-ös benyomulására vonatkozhatik, akit 406-ban Stilicho Faesulaenál győzött le. A catalaunumi csata valójában 451-ben és nem 453-ban volt, ahogy a 300. l.-on szerepel (ez az elírás egyébként megvan Hahn I.-nak a római császárról készült egyetemi jegyzetében is). Némi ellentmondás: Orestes előbb «Attila egykori titkára»-ként (300. l.), majd «jegyzője»-ként (301. l.) szerepel.

Az áttekintésünkben felhozott kritikai észrevételek esetleg a kelleténél nagyobb gyanakvást kelthetnek az olvasóban az ismertett alkotás iránt. A mű terjedelméhez képest azonban mi valójában nagyon kevés megállapítással összefüggésben tettünk kifogást, s ez különösen szembetűnő akkor, ha figyelembe vesszük: milyen sok vitatható elemet talált a kritika a századvég egyik legnagyobb hasonló jellegű egyéni tudományos teljesítményében, M. von Albrecht már többször említett munkájában, beleértve annak javított angol nyelvű változatát is. Azóta ez a kézikönyv «Taschenbuch»-ként is megjelent, jóllehet közelebről sem hibátlan alkotás. Ilyen körülmények között valójában csak elismeréssel és megbecsüléssel kell adoznunk A.T. magyar vonatkozásban páratlan összefoglalásának, amely ha nem is minden ponton relevánsan új, de mindenképpen egyéni és módszeres áttekintése a latin nyelvű antik irodalomnak, mint civilizációnk egyik legfőbb szellemi és művészi letéteményesének. Ez az áttekintés, főként a retorikából és a stílusnemekből valamint a műfaji normákból kiindulva, nemcsak egységes és célratoró, de feletkébb kiegyensúlyozott és objektivitásra törekvő is. Erényei jól feltárják az antik irodalom értékeit, megtanítanak a műfaji látásmódra és esztétikai megközelítésre, a forma és a szellemiség tudatosan egységben való látására; s egészében a munka számos kitűnő költő-író portrét ad, ill. precízen felvázolja az irodalom és a művészi élet egy-egy fontos jelenségét, fejlődési szakaszát. Hadd emeljük itt ki a következőket. A meglehetősen szűkös forrásbázis ellenére informatív alkotói arcképet kapunk Appius Claudius Caecusról, Naeviusról, Enniusról vagy az id. Catórol, sőt akár Caecilius Statiusról, Pacuviusról, Acciusról, Luciliusról. Ezeknél is színesebb

Plautus bemutatása, amit persze Terentiuszhoz hasonlóan a fennmaradt vígjáték-mennyiség bősége is megmagyaráz. Jó képet kapunk a művészi latin próza fejlődéséről, gondolok itt mindenekelőtt a *Rhetorica ad Herennium*-ról írtakra. Csak természetes, hogy határozott kontúrajai vannak az olyan nagyságokról festett portréknak, mint amilyenek Ciceróé, Caesaré, Lucretiusé, Catullusé, Sallustiusé, Vergiliusé, Horatiusé, Tibullusé, Propertiusé, Ovidiusé, Liviusé, de még a kisebb szerzők felvillantása is tanulságos, mint pl. Neposé, Phaedrusé, Curtius Rufusé. A Senecák, Lucanus, Petronius, Martialis vagy éppen Tacitus is megmaradnak emlékeztetőnkben A.T. tolla jóvoltából. A kései pogány és a korai keresztény irodalom bonyolult világa: összefonódásai és szétválásai ugyancsak élményszerűen elevednek meg az utolsó kötetben, s kellő egyénítésben részesül Fronto, Gellius, Apuleius, Ammianus Marcellinus vagy Symmachus, s nem felejtjük el az olyan keresztény szerzők személyiségét sem, mint Tertullianus, Minucius Felix, Lactantius, Hieronymus, Augustinus, Prudentius, Sidonius Apollinaris és mások. Egy ilyen jeles kvalitásokkal rendelkező összefoglalás megérdemli, hogy értékelésében a nemzetközi folyóiratokéhoz hasonló normarendszert alkalmazzunk. A.T. munkájának esetleges fogyatékoságai sem igazából súlyos hibák, inkább két dologra figyelmeztethetnek. Egyfelől: ez a derekasán kimunkált és megírt munka feltétlenül megérdemelne egy javított újrakiadást, másfelől: célszerű lenne az egész magyar ókori irodalomnak is összefogni egy olyan kollektív kézikönyv elkészítésére, mint amilyen ma már szinte minden fejlettebb nemzeti kultúra rendelkezik, de amely A.T. munkája mint egyetlen ember produktuma mégsem tud pótolni. Az újrakiadást az is indokolja, hogy — mint kitűnhetett — észrevételeink legnagyobb része elsősorban nem irodalomtörténeti vonatkozású, hanem inkább történeti jellegű, ami mutatja a szerző szaktudományi tájékozottságát, csak éppen ennek egyfajta érthető korlátozottságát is, ami viszont viszonylag könnyen kiküszöbölhető az átdolgozás során, esetleg a római történelemben és néhány más segédtudományban jártas kutató bevonásával. Mi bízunk benne, hogy ez az átdolgozás mielőbb meg fog valósulni, s az akkori teljesítmény még közelebb kerül ahhoz a szinthez, amit mi az «eszményitől» nem túl távol állónak minősíthetünk. Ehhez az újabb változathoz esetleg olyan kiegészítő fejezetek vagy függelékek is kapcsolódhatnak majd, amelyek azokat az újabb irodalomszociológiai és egyéb szempontokat is érvényre juttatják, amelyekre részben magam is utaltam recenziómban, részben pedig a legfrissebb szakirodalomban is mind nagyobb teret kaptak az utóbbi időben. Mindez egyelőre persze csak remény. Az viszont tény, hogy A.T. neve fémjelzi századunk első olyan, magyar szerzőtől való tudományos igényű, átfogó antik latin irodalomtörténetét, amely kiegyensúlyozott, minden korszakra és minden jelentékenyebb szerzőre egyaránt kitér. Eleganciájában talán nem éri el Borzsák István korábban már említett két munkáját, ám maga is élvezetes stílusú, s jól kihasználja a terjedelmi többletből adódó lehetőségeit, lépést tart a friss kutatásokkal, még ha van is azért benne egyfajta józan konzervativizmus, mely biztosan elősegíti időállóságát. Mindez cseppet sem kevés! A szerzőnek csak hálások lehetünk érte.